

طبقات اکبری

(تاریخ شبه قاره در دوران اسلام)

*

دکتر محمد مهدی توسلی

به همین سبب امروز همه اسناد تاریخی درباره دوره اسلامی شبه قاره به زبان فارسی است. از مهمترین کتاب‌های این دوره، عنوان زیر قابل ذکرند:

طبقات اکبری، تاریخ منتخب التواریخ بدائونی، تاریخ فرشته، آئین اکبری، فتوحات فیروزشاهی، تاریخ یمینی، طبقات ناصری.

طبقات اکبری، مهمترین کتاب در تاریخ شبه قاره در دوران اسلامی است که توسط خواجه نظام الدین احمد هروی در سال ۱۰۰۲ تألیف شده است.

خواجه نظام الدین از برجسته‌ترین مورخان دوره تیموریان هند است که اندکی پیش از مرگ خود، طبقات اکبری، را تألیف نموده است. ویژگی‌های اثر عبارتند از: شرح احوال مؤلف، سبب تألیف، منابع، محتویات، سبک نگارش و ارزش تاریخی و دیگر خصوصیات آن را دکتر آفتاب اصغر، محقق و استاد زبان و ادبیات فارسی و رئیس پیشین بخش فارسی دانشگاه پنجاب لاهور، به طور مشروح در کتاب معروف خود به نام تاریخ نویسی در هند و پاکستان^۲، آورده است. وی می‌نویسد که کتاب طبقات اکبری، مورد تحسین مورخین بعدی قرار گرفت و منبع فیض و الهام بسیاری از تواریخ مانند تاریخ بدائونی و تاریخ فرشته گردید.

صمصام الدوله شهنوازخان، صاحب مآثر الامراء در این خصوص می‌نویسد: «طبقات اکبری تألیف اوست. تا آخر سال سی و هشتم اکبری، مطابق ۱۰۰۲ هجری وقایع و احوال هندوستان [را] به تحریر درآورد. چون بررسی و دقت در تنقیح اخبار و سعی تام به فراهم کردن مواد به کار برده ... دمساز تألیف آن بوده اعتبار تمام دارد و آن اول تاریخی است که احوال جمیع سلاطین اسلام سواد اعظم هندوستان را جامع است و مأخذ تاریخ فرشته و متتبعان او، همین نسخه مرغوبه است.»^۳

آفتاب اصغر، به نقل از منتخب اللباب^۴، درباره ارزش و اهمیت این اثر

تیموریان هند (۹۳۲ - ۱۲۷۴ هـ)، درست پس از بیست و یک سال از انقراض تیموریان ترکستان و ایران و افغانستان (۹۱۱ هـ) شکل گرفت و در سده‌های بعد به دست جانشینان بابر مانند همایون (۹۳۷ - ۹۴۷ و ۹۶۲ - ۹۶۳ هـ)، اکبر (۹۶۳ - ۱۰۱۴ هـ)، جهانگیر (۱۰۱۴ - ۱۰۳۷ هـ) و شاهجهان (۱۰۳۷ - ۱۰۶۷ هـ) وسعت و قدرت و شوکتی فراوان یافت و به ویژه در زمان آخرین و بزرگترین امیران این سلسله ادب دوست و هنر پرور، یعنی اورنگ زیب (۱۰۶۷ - ۱۱۱۸ هـ) از لحاظ شکوه و اعتلا به بالاترین نقطه اوج رسید.^۱

تاریخ نویسی در زمان تیموریان هند، یکی از متداول‌ترین فعالیت‌های دربار امیران و شاهزادگان شبه قاره بود. در این دوره کتاب‌های بسیار ارزشمندی در خصوص تاریخ شبه قاره به رشته تحریر درآمد. زبان و ادب فارسی در شبه قاره بر اثر بروز تمایلات اجتماعی در میان مردم به تدریج دگرگونی‌هایی یافت و گسترش پیدا کرد. نثر فارسی در این زمان به سبب عشق و علاقه سلاطین و امیران و بزرگان به زبان و ادب فارسی و فرهنگ و هنر ایرانی - در سراسر شبه قاره گسترده شد. هم در این دوره بود که دربارها محل تجمع بسیاری از سخنوران و سرایندگان و هنرمندان شد و نام‌های ایرانی مانند جهاندار، شهریار، کام بخش، فرخ سیر و غیره برای شاهزادگان انتخاب گردید و ماه‌های ایرانی از فروردین تا اسفند در گاهشماری رسمی بکار گرفته شد.

تأسیس فرمانروایی تیموریان هند، که از لحاظ فرهنگی از فرهنگ درخشان ایرانی نشأت گرفته بود، سرزمین شبه قاره را به صورت بزرگترین کانون دانشمندان، سخنوران، نویسندگان و هنرمندان ایرانی و هندی درآورد؛ به گونه‌ای که گاه شمار گویندگان و نویسندگان فارسی‌گوی و فارسی زبان در دربار آنان بیشتر و حتی چند برابر شماره آنان در ایران بود.

*. رئیس پژوهشکده مطالعات شبه قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان

می‌نویسد: «نظام الدین هروی که در جرگه بخشیان [مستوفیان] محمداکبر پادشاه درآمد بود، تا سنه سی و هفت به ذکر محمد اکبر پرداخته... چون نظام الدین، عمر در رکاب و بندگی محمداکبر پادشاه صرف نموده، قول او در ذکر سوانح سلطنت عرش آشیانی (اکبر) اعتبار تمام دارد».^۵

شرح احوال مؤلف

خواجه نظام الدین احمد هروی، از نامدارترین مورخین عصر اکبر بود. وی از اخلاف خواجه عبدالله انصاری و فرزند خواجه محمد بود که در زمان بابر و همایون و آغاز دوران اکبر در مشاغل گوناگون خدمات شایسته‌ای انجام داد. پس از فوت پدر، نظام‌الدین تحت سرپرستی اکبر قرار گرفت و به خاطر لیاقت و کاردانی خود، به بالاترین مقامات آن عصر رسید. وی مورخی بنام بود و در سپاهیگری شایستگی تمام داشت. به دلیل لیاقت، به یکی از منصب‌های عالی آن زمان یعنی بخشی الممالک (مستوفی الممالک) ارتقاء یافت. بی‌شک اگر اجل مهلتش می‌داد، به القاب و منصب‌های بالاتری مفتخر می‌شد به هر حال در سال ۱۰۰۳ هجری، در چهل و پنج سالگی، در شهر لاهور چشم از جهان فرو بست.

سبب تألیف طبقات اکبری

نظام الدین در مقدمه کتاب گرانسنگ خود، در علت تألیف آن می‌نویسد: «چون سواد اعظم هندوستان که مملکتی است وسیع و مرکب از چند اقلیم اکثر ازمه و اوقات در هر ناحیه از این مملکت وسیع فردی از افراد حکام استیلاء یافته، خود را در سلطنت ملقب ساخته، فرمانروایی می‌کرد و سخن طراز آن عصر در احوال دار و گیر فرمانروای همان ناحیه، تاریخ‌ها پرداخته یادگار گذاشتند؛ چنانکه تاریخ گجرات و تاریخ سند و تاریخ مالوه و تاریخ بنگاله و همچنین تاریخ سایر اقطاع و اکناف ممالک هندوستان جدا جدا مرقوم صحائف شده... و اکنون که جمع اقطار و نواحی ممالک هندوستان به تیغ جهانگشای حضرت خلیفه‌الهی (اکبر) مفتوح گشته... به خاطر فاتر رسید که تاریخی که جامع و مشتمل بر تمامی احوال ممالک هندوستان باشد به عبارتی واضح، از زمان سبکتکین که سنه سبع و ستین و ثلثمائه و ابتدای ظهور اسلام در بلاد هندوستان است تا سنه اثنی و الف هجری موافق سی و هشتم سال الهی که مبدای آن از جلوس ابد قرین حضرت خلیفه‌الهی است، طبقه به طبقه مرقوم خانه صدق و سداد گرداند و خاتمه هر طبقه را به فتح موکب عالی آن حضرت که عنوان رفعت نامه‌مفاخر است اتصال دهد، آنگاه مجملی از جمیع فتوحات و واقعات و واردات حضرت خلیفه‌الهی که این مختصرتر باید بجای خویش عرضه

نماید و تفصیل این اجمال، مفوض به کتاب عالی خطاب اکبرنامه است.»^۶
منابع طبقات اکبری

مؤلف در همان مقدمه، فهرست مفصلی از متون تاریخی که در تألیف طبقات اکبری، مورد استناد و رجوع وی بوده آورده است. تاریخ یمینی، تاریخ زین الاخبار، روضة الصفا، تاج المائر، طبقات ناصری، خزائن الفتوح، تعلق نامه، تاریخ فیروز شاهی، فتوحات فیروز شاهی، تاریخ مبارک شاهی، تاریخ فتوح السلاطین، تاریخ محمود شاهی، طبقات محمود شاهی، مائر محمود شاهی، تاریخ محمدی، تاریخ بهادر شاهی، تاریخ بهمنی، تاریخ ناصری، تاریخ مظفر شاهی، تاریخ میرزا حیدر، تاریخ کشمیر، تاریخ سند، تاریخ بابری، تاریخ ابراهیم شاهی، واقعات بابری، واقعات مشتاقی، واقعات حضرت جنت آشیانی همایون پادشاه.^۷

تدوین مطالب

در این خصوص آفتاب اصغر می‌نویسد: «طبقات اکبری در عهد تیموریان نخستین تاریخ مدون درباره سلاطین مسلمان هندوستان است که به روش جدید و بر اساس فنی تدوین شده است. این تاریخ از لحاظ روش تدوین فوق‌العاده اهمیت دارد و برای تواریخ هم‌نوع، سرمشق و نمونه می‌باشد. شیوه تدوین مطالب آن به اندازه‌ای مطلوب طبع آیندگان قرار گرفت که بسیاری از مورخان از آن پیروی کردند و حتی مورخان بزرگ، مانند بدایونی و فرشته نیز تواریخ خود را بر اساس آن تدوین کردند. طبقات اکبری مشتمل است بر یک مقدمه و خاتمه، و متن آن به نه طبقه تقسیم شده است که هر طبقه از آن، شامل تاریخ طبقه خاصی از سلاطین هند مانند سلاطین دهلی و سلاطین گجرات و سلاطین سند و غیره است.»^۹

محتویات

طبقات اکبری در بردارنده شرح دوره‌ای از تاریخ فرمانروایان مسلمان هند است که از پادشاهی امیر سبکتکین غزنوی (۳۶۷ هـ) آغاز می‌شود و تا رویداد سال سی و هشتم جلوس اکبر (۱۰۰۲ هـ) پایان می‌یابد. این کتاب مجموعاً شامل سه مجلد است که به ترتیب تاریخ دوران اسلامی هند پیش از تیموریان (۳۶۷ - ۹۳۲ هـ)، رویدادهای دوره تیموریان هند از بابر تا پایان سال سی و هشتم جلوس اکبر (۹۳۲ - ۱۰۰۲ هـ) و تاریخ حکومت‌های مستقل محلی از بدو تأسیس تا انقراض یا انضمام به فرمانروایی تیموریان را در برمی‌گیرد؛ این حکومت‌ها شامل طبقه سلاطین دهلی از سلطان معزالدین غوری (۵۶۹ - ۶۰۲ هـ) تا سال ۱۰۰۲ هـ، طبقه سلاطین دکن (بهمنیان، عادل شاهیان بیجاپور، قطب شاهیان گوکلنده، نظام

شاهیان احمدنگر)، طبقه سلاطین گجرات، بنگاله، مالوه چونپور، سند، کشمیر و ملتان است. با یک بخش خاتمه، که دارای پاره‌ای اطلاعات جغرافیایی مهم درباره هند است، کتاب پایان می‌یابد.

سبک نویسندگی

سبک نگارش کتاب از لحاظ سلاست و استحکام انشاء، از عالی‌ترین متون تاریخی و ادبی دوره تیموریان هند به شمار می‌رود. کتاب به سبکی ساده و روشن و گهگاه با بهره‌گیری از صنایع ادبی مانند سجع، به نگارش در آمده است. برای نمونه چند سطر آورده می‌شود:

«سپاس رفعت اساس پادشاه حقیقی را سزد که حل و عقد نظام عالم و ربط بنی آدم در وجود عالی درود فرمان روایان معدلت پیشه و مملکت داران نصف اندیشه ودیعت نهاد و استمرار و استحکام قوانین دین و دولت در مائر جلال و جمال و لطف و قهر و رحمت و سیاست این طبقه عالی مکنون و مخزون ساخت...»

«... درین وقت به عرض سلطان بلبن رسانیدند که جمعی کثیر از سپاهیان که از زمان سلطان شمس الدین مواضع در جایگیر خود یافته بود تا امروز در تصرف دارند، باب‌الخلاف بسیارست. سلطان فرمود کسانی که پیر شده‌اند و از ایشان تردد نمی‌آید، از سپاهیگری معاف باشند و به ایشان مدد و معاش مقرر شود و زیادتی باز یافت شود. از این جهت در میان این مردم پریشانی و آندوه پیش آمد و جمعی به خدمت امیرالامرا فخرالدین کوتوال تحفه برده حقیقت حال گفتند...»

ارزش تاریخی

صاحب تاریخ‌نویسی در هند و پاکستان می‌نویسد: «طبقات اکبری برای وقوف به تاریخ دوره اسلامی هند، راهنمای گرانبهایی است و معلوماتی که درباره اوضاع سیاسی هند در عصر بعد از اسلام به دست می‌دهد، با هیچ اثر دیگر تاریخی قابل مقایسه نیست و باید گفت که اغلب کسانی که تاریخ مسلمانان هندوستان را نوشته‌اند، به طور مستقیم یا غیرمستقیم مدیون این کتاب هستند. علاوه بر اهمیت آن از لحاظ تاریخ عمومی هند اسلامی، در باب تاریخ دوره استیلای تیموریان هند به خصوص درباره سلطنت درخشان اکبر، یکی از اساسی‌ترین و معتبرترین این منابع است»^۹. وی مهمترین و با ارزش‌ترین قسمت این تاریخ را قسمتی می‌داند که شامل حوادث دوره اکبری (۹۶۳ - ۱۰۰۲ هـ) است، زیرا مؤلف به عنوان یکی از مقامات مهم کشوری و لشکری اکبر، همیشه و از نزدیک در جریان حوادث بوده و این قسمت را بر اساس دیده‌ها و شنیده‌ها و مشاهدات شخصی نوشته است.

نسخ خطی و چاپی

به دلیل ارزش تاریخی و اهمیت این اثر، بیش از پنجاه بار از روی آن

استنساخ شده است؛ این سخن با مراجعه به فهرست نسخ خطی کتابخانه‌های معتبر جهان تأیید می‌شود. معتبرترین نسخ موجود، سه نسخه است که در کتابخانه‌های هند، پاکستان و یونان، به شرح زیر، نگهداری می‌شوند:

۱. فهرست نسخ خطی دانشگاه اسلامی علیگره، شماره ۹۵۴، سال تحریر ۱۰۰۳ هجری (قدیمی‌ترین نسخه موجود طبقات اکبری که غالباً در زمان حیات مؤلف یا اندکی بعد از مرگش استنساخ شده است).

۲. فهرست نسخ فارسی دانشگاه پنجاب لاهور، ج ۱، شماره ۷۶، سال تحریر ۱۰۰۳ هجری (یکی دیگر از قدیمی‌ترین نسخ موجود است که سال استنساخ آن با سال وفات مؤلف مصادف است).^{۱۰}

۳. فهرست نسخ خطی آتن، ش ۱۸۲، سال تحریر ۱۰۲۰ هجری (هفده سال پس از مرگ مؤلف استنساخ شده است).

از کتاب طبقات اکبری، تلخیصی توسط یک نفر ناشناس صورت گرفته که به نام «منتخب طبقات اکبری» در فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان^{۱۲} از آن یاد شده است.

طبقات اکبری نخستین بار در سال ۱۸۷۰ میلادی در لکهنو به صورت سنگی چاپ شد، که مغلوپ و فاقد فهرست اعلام است. نیز به اهتمام هدایت حسینی در سری انتشارات بلبلیوتیکا اندیکا در کلکته در میان سال‌های ۱۹۱۳ تا ۱۹۳۱ میلادی در سه مجلد تدوین و چاپ شد که می‌توان آن را بهترین چاپ‌های طبقات اکبری تا کنون دانست.

همچنین جلد اول و قسمتی از جلد دوم آن (تا ظهور بابر) توسط بی. دیو (B. De) به انگلیسی ترجمه و در سال‌های ۱۹۱۳ و ۱۹۲۷ میلادی در کلکته چاپ شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. آفتاب اصغر، سهم تیموریان بزرگ هند و پاکستان در ادب و هنر ایران، فصلنامه دانش، شماره ۴۵، سال ۱۳۷۵، اسلام آباد، صص ۵۱ - ۶۶.
۲. آفتاب اصغر؛ تاریخ‌نویسی در هند و پاکستان، تیموریان بزرگ، خانه فرهنگ ۱۰۹۰، ایران، لاهور: ۱۳۶۴، ش، صص ۱۵۵ - ۱۴۸.
۳. مائر الامرا، کلکته: ۱۸۸۰ - ۱۸۹۰ م، صص ۲۹۰، صص ۶۶۲.
۴. منتخب اللباب، جلد ۲، صص ۲۳۷.
۵. آفتاب اصغر، پیشین، صص ۱۴۹.
۶. مقدمه طبقات اکبری، چاپ کلکته، ۱۹۳۳ م.
۷. همانجا.
۸. آفتاب اصغر، پیشین، صص ۵۱.
۹. آفتاب اصغر، پیشین، صص ۱۵۴.
۱۰. میکروفیلم و کپی این نسخه در اختیار نگارنده است که جزء طرح‌های «پژوهشکده مطالعات شبه قاره - دانشگاه سیستان و بلوچستان» در دست تصحیح و تنقیح است.
۱۱. احمد منزوی؛ فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج دهم، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد: ۱۳۶۸، صص ۳۹۹.